

Університет знань

Ігор КОЛЯДА, Сергій ВЕРГУН. «...НОВА ПОЛІЦІЯ ПОВИННА ВЖИТИ ВСІХ МОЖЛИВИХ ЗУСИЛЬ...» (О. БЕНКЕНДОРФ І СТАНОВЛЕННЯ ЖАНДАРМЕРІЇ В РОСІЇ)

Александр МАШКИН. СПЕЦСЛУЖБЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 ГОДА

Николай БАБИЛУНГА. 1812 ГОД В ИСТОРИИ НАРОДОВ МОЛДОВЫ И ПРИДНЕСТРОВЬЯ

Владимир КАРАКОНСТАНТИН. УЧАСТЬ СЛОВАЦЬКИХ АНТИФАШИСТІВ У РАДЯНСЬКОМУ ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ

Олександр НАЙМАН. ЄАК: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ТРАГЕДІЇ

Ігор КОЛЯДА,

доктор історичних наук, професор

Сергій ВЕРГУН

(м.Київ)

«...НОВА ПОЛІЦІЯ ПОВИННА ВЖИТИ ВСІХ МОЖЛИВИХ ЗУСИЛЬ ДЛЯ ЗАВОЮВАННЯ НОВОГО МОРАЛЬНОГО АВТОРИТЕТУ, ЯКИЙ СЛУГУВАТИМЕ КРАЩИМ ГАРАНТОМ ЇЇ СУСПІЛЬНОГО ВИЗНАННЯ»

О. Бенкендорф і становлення жандармерії в Росії

З французької мови, як зазначають сучасні енциклопедичні та спеціалізовані словники, термін «жандарм» (*gens d'armes*) означає «люди зброї» [27, С. 424], [9, С. 138], «озброєні люди» [10, С. 492], «солдат поліції» [25, С. 89]

У 1445 р., у Франції, вперше в світовій військовій практиці королем Карлом VII було вжито термін «жандарм» щодо заснованої ним першої в країні регулярної кінноти, наказавши у кожній королівській (ордонансній) роті мати в своєму складі не менше 100 жандармів, т.б. важкоозброєних дворян. Дворянин, зарахований до роти жандармів, повинен був мати власний почет (пажі, зброєносці, ратники, кінні стрільці та слуги). Згодом важкоозброєних дворян-кавалеристів стали називати кірасирами. А сам термін «жандарм» набуває іншого значення: ним у арміях Франції та Пруссії стали називати військовослужбовців спеціальних полків воєнної поліції.

Вперше жандармерію як особливий вид державної поліції, організований на військових засадах, було сформовано під час Великої Французької революції, у 1791 р., для спеціального нагляду за внутрішнім порядком [26, С.67]. Як писав імператор Наполеон брату Жозефу у листі від 16 травня 1806 р.: «жандармерія — найефективніший спосіб для підтримки правопорядку у країні, це наполовину воєнний та наполовину цивільний нагляд, який поширюється всією територією з метою

збору та інформування про справжній стан речей» [15, С.265]. Утворена революцією жандармерія виявилась необхідною і режиму періоду Реставрації у Франції, урядовці якого вбачали у ній «досить корисну установу, яка є найбільш надійною гарантією порядку та внутрішнього суспільного спокою» [16, С.265].

З часом такі спеціальні жандармські військові підрозділи почали створювати і в інших європейських країнах.

Перші жандармські формування в Російській імперії з'явилися у 1792 р.: майбутній імператор — цесаревич Павло Петрович у складі свого військового підрозділу у Гатчині заснував кінний загін, який називали або кірасирським, або жандармським полком. З початком царювання Павла I, у 1796 р., цей підрозділ було включено до складу лейб-гвардії кінного полку [26, С. 67].

З 1810 р. у містах Росії існував спеціальний підрозділ з поліційними функціями — Окремий корпус внутрішньої варті, який використовувався місцевою адміністрацією «для навчання рекрутів, у разі необхідності затримувати крадіїв, грабіжників, спротиву владі; при стягненні податків та недоїмок» [26, С. 67]. Окремий корпус внутрішньої варті складався з поліційних драгунських команд (кінних частин), підпорядкованих як обер-поліцейським, так і командирам гарнізонів. У 1817 р. у складі Окремого корпусу внутрішньої варті

було сформовано дивізіони кінної міської поліції — жандармерії внутрішньої варті (два — у Петербурзі та Москві, 56 — у губерніальних центрах та у портових містах) [26, С.67].

Під час російсько-французької війни 1812—1814 рр. окремі жандармські формування знову з'являються, як спеціальні тимчасові військові підрозділи при штабах командирів військових корпусів, що перебували у Франції. За наказом головнокомандуючого фельдмаршала М. Баркляя-де-Толлі від 10 червня 1815 р.: «у кожному кавалерійському полку має бути обрано по одному офіцеру, що відмінно володіє французькою та заслуговує довіри, якому підпорядкувати по одному унтер-офіцеру та по 5 рядових старослужбових бійців зразкової поведінки. Особам цим називатися жандармами. Їхніми обов'язками має бути нагляд за дотриманням дисципліни під час походу та привалів (на бівуаках), при розквартируванні, а під час бою вони мають складати собою загони, що розташовується позаду військ, і перешкоджають діям мародерів, також забезпечення доставки поранених на перев'язувальні пункти, пошук. Їх також в разі необхідності можна залучати до охорони населених пунктів, панських садиб» [17, С.266].

По закінченню війни 1812—1814 рр. ці формування було ліквідовано. Наказом головнокомандуючого від 27 серпня 1815 р. їхні поліцейні функції було покладено на Борисоглібський драгунський полк, який було перейменовано у жандармський та розосереджено невеликими підрозділами серед армійських частин. Військовослужбовцям цього полку встановлювався подвійний оклад та встановлювалась спеціальна форма одягу: мундири, шинелі та каштети світло-синього кольору. У листопаді 1815 р. із молодших офіцерів гвардійської кавалерії було сформовано лейб-гвардії жандармський напівескадрон [26, С. 67].

Отже, у Росії вже існувала мережа поліцейних органів, яка на 1826 р. всього нараховувала близько 60 жандармських поліцейних підрозділів, сформованих двома шляхами: зі служб при губернських адміністраціях та з військових підрозділів, але єдиного централізованого управління ними не існувало.

Початок XIX ст. в історії Європи був відзначений економічною модернізацією та суспільними трансформаціями, обумовлених промисловим переворотом, що розпочався в умовах кризи аграрно-ремісничої цивілізації і забезпечив її перехід до індустріального суспільства. Європі XIX ст. притаманний динамізм, що набагато перевершує все відоме нам з попередніх часів. Європа вібривала небаченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів.

20—30-ті роки XIX ст. в історії Європи відзначені повстаннями та революційними подіями, наростанням національно-визвольних рухів. За прикладом

Іспанії, де в результаті військового перевороту відбулася зміна державного устрою, «мода» на змови військових не оминула і Російської імперії.

Суспільно-політичне життя Росії 20—30-х рр. XIX ст. вирізняється прагненнями молодого покоління дворян переосмислити досвід нещодавніх подій (Великої Французької революції, Наполеонівських війн в Європі, творення Священного Союзу монархів) та активною участю у діяльності різних громадських об'єднань, гуртків, салонів, клубів, масонських лож, таємних політичних товариств, організацій. Участю в цих організаціях молоде покоління дворян прагнуло до оновлення державних засад імперії Романових. В історичній ретроспекції їх стали називати декабристами, за кінцевим результатом їхньої діяльності, що завершився спробою державного перевороту, яка в історії Росії відома ще як «повстання декабристів 14 грудня 1825 року» на Сенатській площі, ставши тим імпульсом, що спонукав нового імператора Миколу I (1825—1855 рр.) до реформування існуючої системи влади самодержавної Росії [13, СС. 114—115].

Вплив подій 14 грудня 1825 р., як і розгортання революцій у Європі протягом наступних десятиліть, як зазначає сучасний російський дослідник Л.Височков, виявилось, з однієї сторони, у прагненні імператора Миколи I провести реформування самодержавної системи бюрократично-канцелярськими методами, полишаючи недоторканими її абсолютистські засади і не включаючи у цей процес широкі соціальні верстви, з іншого боку — забезпечити максимальну централізацію державної влади, очолювану особисто імператором [1, С 135]. Оцінюючи внутрішню політику Миколи I, російський історик дорадянського періоду О.Корнілов писав: «Управлінська система імператора Миколи I була однією з найуспішніших спроб реалізації ідеї освіченого абсолютизму» [14, С. 193].

Як відмічають сучасні історики, саме реакція тогочасного російського суспільства на події 14 грудня 1825 р. стали тим визначальним фактором, що означив курс Миколаївського реформування в дусі консерватизму, відмови від ліберальних реформ попереднього царювання Олександра I [2, С. 136]. Російське суспільство чекало від нового імператора реформ. М.Фок у серпні 1826 р. доповідав О.Бенкендорфу, особі, на той час найбільш наближеній до царя: «Всі чекають, якщо не суттєвих змін, то принаймні часткового реформування в системі управління, яке в край є необхідним! Зрозуміло, що такі кроки молодого царя можуть не знайти підтримки, як серед опозиційно налаштованих осіб, так і тих, яких влаштувала б ситуація збереження умов для зловживань» [3, С. 142].

Сучасні російські дослідники історії державного управління зазначають, що друга чверть XIX ст. в історії Росії — це період подальшої централізації державного управління на всіх рівнях з посиленням особистої ролі імператора у розробці та прийнятті рішень

[3, С. 142]. Російський історик дорадянської історіографії В.Ключевський характеризує ці тенденції зазначив: «Основні принципи управлінської системи полишались непорушними, але розпочавши царювати величезною імперією без наміру опиратися на суспільну підтримку, імператор Микола I мав ускладнити механізм центральних органів імперської влади. Саме у період його царювання з'явилась величезна кількість нових департаментів у старих відомствах, нових канцелярій, комісій. Це був час безлічі комітетів, комісій, як створювались при необхідності вирішення будь-якого питання чи суспільного, чи державного життя. Найяскравіше реформування управлінської системи виявилось у організації досить складного та громіздкого управлінського механізму» [12, С. 615].

Однією із складових такого реформування управлінського апарату самодержавної Росії стала реорганізація в діяльності «Особливої канцелярії міністерства внутрішніх справ», завдання якої, згідно таємної інструкції імператора, полягало у «нагляді за суспільними настроями, за чутками, що поширювались, шпигуванні за іноземцями, що викликали підозру, контролі за діяльністю самих чиновників поліцейного відомства» [5, С. 143]. 31 січня 1826 р. у складі «Особливої канцелярії міністерства внутрішніх справ» було створено два відділення: Перше — відповідало за виконання царських розпоряджень та підготовкою доповідей царю, кадровим забезпеченням інституцій центрального апарату влади; Друге — здійснювало роботу по завершенню кодифікації законодавства імперії. Згодом було створено «Третє відділення Особистої Його Імператорської Величності Канцелярії» «як вищої поліції», інституції, яка на відміну від попередніх відомств у сфері політичного розшуку, мала опиратися вже на існуючу систему жандармських підрозділів [6, С. 143].

Імператор Микола I, придушивши військовий заколот гвардії, відразу ж поставив за мету сформувавши дієвий управлінський механізм забезпечення непорушності засад його імператорської влади та гарантій для самодержавного правління у майбутньому захисту від будь-якої спроби його знищення. Ці наміри імператора знайшли своє втілення у проекті генерал-лейтенанта Олександра Христофоровича Бенкендорфа (1782—1844 рр.), найбільш довіреної особи нового імператора Миколи I під час повстання декабристів на Сенатській площі, який відразу ж після трагічних подій повстання 14 грудня 1825 р., ще під час роботи слідчої комісії у справі декабристів, розробив організаційний проект створення органу для відвернення «неочікуваних надзвичайних подій» [18, С. 256].

У січні 1826 р., мотивуючи свої дії «убогістю нашої поліції» та вважаючи, що «кожна порядна людина усвідомлює необхідність пильної поліції, яка б забезпечувала правопорядок та суспільний спокій і попереджувала безлад та можливі злочини» [7, С. 143], О.Бенкендорф подав

імператору Миколі I свій проект створення вищої поліції, виклад якого склав дві сторінки.

За його задумом, нова поліція «повинна вжити всіх можливих зусиль для завоювання нового морального авторитету, який слугуватиме кращим гарантом її суспільного визнання» [19, С. 257] і на відміну від попереднього, що діяв у столиці і не мав відповідних «очей та вух» на місцях, діяльність новоствореного корпусу жандармів мала б опиратися на мережу силових структурних підрозділів, створених по всій імперії, та здатного надати необхідну допомогу цивільним та військовим міністрам і, навіть, пересічним підданим. При обов'язковій централізації, у новій вищій поліції кадровий склад мав би відповідати критеріям, за якими «у чесних людей виникало б бажання попередити владу про зломисел чи змову», а «кращими заохоченнями були б звання та нагороди». Разом з тим, він не заперечував необхідності залучення до співпраці з корпусом жандармів інформаторів, корисливих у своїх бажаннях осіб, а також працівників пошти та телеграфу [20, С. 258].

Як на наш погляд, справедливо відзначають дослідники, у цьому і полягала основна відмінність, запропонованої О.Бенкендорфом «нової вищої поліції».

Імператор не тільки ознайомився з поданим проектом, але й передав його на розгляд начальнику Головного штабу І.Дібічу і графу П.Толстому, з неодмінним побажанням «після розгляду повернути особисто Його Імператорській Величності з запропонованими пропозиціями» [21, С. 259]. Після цього цар власноруч відредагував проект та передав його авторові. 27 червня 1826 р. О.Бенкендорф подав імператору Миколі I остаточний варіант, до якого додавалася супроводжувальна доповідна: «Я шлю Вашій Імператорській Величності проект про створення Третього відділення Вашої Імператорської Величності канцелярії. Його укладено з урахуванням висловлених Вашими зауважень до останнього варіанту проекту щодо цієї установи» [22, С. 259].

25 червня 1826 р., в день народження імператора Миколи I, було видано указ про призначення «генерал-ад'ютанта і кавалера» О. Бенкендорфа шефом жандармів. 3 липня 1826 року цей акт доповнено іменним імператорським указом міністерству внутрішніх справ, основу якого склав доопрацьований «проект О. Бенкендорфа» — «О присоединении Особенной канцелярии министерства внутренних дел к собственной Его Величества канцелярии», в якому зазначалось: «Признавая нужным устроить под начальством генерал-адьютанта Бенкендорфа Третье отделение при Собственной Моей канцелярии,

Я повелеваю:

Особенную канцелярию Министерства внутренних дел уничтожить, обратя по выбору генерал-адьютанта Бенкендорфа часть чиновников оной под управлением действительного статского советника фон Фока в состав сего отделения.

Предметами занятый сего 3 отделения Собственной Моей

Канцелярії назначаю:

1. Все распоряжения и известия по всем вообще случаям высшей полиции.
2. Сведения о числе существующих в государстве разных сект и расколов.
3. Известия об открытиях по фальшивым ассигнациям, монетам, штемпелям, документам и проч., коих розыскания и дальнейшее производство остаётся в зависимости министерств: финансов и внутренних дел.
4. Сведения подробные о всех людях, под надзором полиции состоящих, равно все по сему предмету распоряжения.
5. Высылка и размещение людей подозрительных и вредных.
6. Заведывание наблюдательное и хозяйственное всех мест заточения, в кои заключаются государственные преступники.
7. Все постановления и распоряжения об иностранцах, в России проживающих, в предел государства прибывающих и из оною выезжающих.
8. Ведомости о всех без исключения происшествиях.
9. Статистические сведения, до полиции относящиеся.

На основании сих начал предписываю вам:

1. Переобразовать тотчас по вышеписанному Особенную канцелярию Министерства внутренних дел в состав 3 отделения Собственной Моей канцелярии.
2. Распределить все производившиеся в сей канцелярии дела, кои выше не обозначены и кои остаются должны в заведывании Министерства внутренних дел, по другим департаментам сего министерства.
3. Предписать всем начальникам губерний и сообщить другим лицам, до которых сие касаться может, дабы они о всех вышеизложенных предметах, входящих в состав 3 отделения Собственной Моей канцелярии, доносили прямо на имя Моё, с надписаным по 3 отделению сей Моей канцелярии.

Наконец,

4. Войти в надлежащее сношение с генерал-адъютантом Бенкендорфом о всех средствах, кои представляться успешнейшими к исполнению сего устройства» [24]

Порівнюючи визначені указом компетенції «Третього відділення» з попередніми функціями реорганізованої «Особливої канцелярії», як зазначає російський дослідник М.Єрошкін, до попередніх повноважень додалося ще двоє принципово нових: здійснення політичного нагляду та збір і систематизація інформації щодо «всіх без виключень подій, обов'язок контролю за суспільними настроями та пересудами, чутками про дії уряду» [11, С.162].

Отже, найважливішими напрямками у діяльності новоствореної вищої імперської поліцейної інституції стали «безпека престолу і громадського спокою в імперії» [11, С.162].

12 липня 1826 р. шефу жандармів О.Бенкендорфу було підпорядковано практично всі (за виключенням гвардійського напівескадрону) жандармські частини

та підрозділи (яких на 1826 р. нараховувалось 59). Ось як про це повідомляв новому начальнику жандармів начальник Головного штабу І.Дібіч: «Государ імператор мав честь призначити ваше превосходительство шефом жандармів. У зв'язку з цим всі жандармські підрозділи (гвардійські, армійські, Литовського та Сибірського корпусів, внутрішньої варті) безпосередньо підпорядковуються Вам» [23, С. 266].

Одним із підрозділів, як зазначає сучасна російська дослідниця Ю.Гончарова, що підпорядковувався О. Бенкендорфу були залізничні поліцейські управління [8]. Ці поліцейні підрозділи мали присікти зловживання, правопорушення, вуличні заворушення та забезпечувати дотримання законності, правопорядку підданими. Процесуальними нормами діючого законодавства у сфері судочинства (ст. 250-258 «Устава Уголовного Судопроизводства»,) визначалось, що військовослужбовці транспортної жандармерії в разі виявленнями правопорушення повинні протягом 24 годин проінформувати судового слідчого та прокурора, у випадку їхньої відсутності — самостійно здійснити слідчі дії. Судово-слідчі обов'язки жандарма поліцейного управління залізниці передбачали здійснення слідчих дій та виконання різного характеру доручень судових установ. Згідно діючих процесуальних норм (статья 261/9 «Устава Уголовного Судопроизводства») жандарми поліцейного управління залізниці фактично виконували функції загальної поліції у справах пов'язаних з виявом вчинених правопорушень та розкриттям злочинів.

Але ще протягом року тривала організаційна робота по остаточному кадровому укомплектуванню нового корпусу жандармів, яке завершилось 28 квітня 1827 р. у зв'язку з затвердженням спеціального «Положення про корпус жандармів», за яким створювалась централізована вертикальна система жандармських органів, яка складалась, як з вищого центрального апарату, так і окружних, очолених жандармськими генералами, що охоплювали 8—11 губерній і поділялися на 4—6 відділень на чолі з офіцерами (військові звання яких були від майора до полковника). О. Бенкендорф неабияку увагу приділяв офіцерам, яких призначували на посади начальників відділень, прирівнюючи їх значення до ролі дипломатичних посланників чи послів у Лондоні, Відні, Берліні або Парижі

На кінець 1828 р., за підрахунками російського дослідника І.Оржеховського, кількість жандармів складала 4278 осіб, в тому числі 3 генерала, 201 офіцер, 3617 рядових, 457 цивільних службовців.

Новим етапом у становленні транспортної жандармерії стало затвердження 1 липня 1836 року «Положення про Корпус жандармів».

З прийняттям у 1861 році «Положення про поліцейні управління Санкт-Петербурзько—Варшавської і Московсько—Нижегородської заліз-

ниць» завершується процес організаційного оформлення транспортної жандармерії, як окремого поліційного підрозділу в системі міністерства шляхів та сполучень, жандармські поліційні управління якої підпорядковувались інспекторам відповідних залізниць.

Отже, цілком справедливою на наш погляд є оцінками сучасних російських дослідників, які стверджують, що ідея використання існуючих вже жандармських підрозділів для підтримки правопорядку не була «винаходом» генерал-лейтенанта (з 1832 р. — графа) О. Бенкендорфа, а більше всього було простим прилаштуванням існуючих європейських зразків поліційних інститутів до російських імперських реалій. Зі створенням з ініціативи графа О. Бенкендорфа корпусу жандармів бере свій початок і процес становлення і такого окремого жандармського підрозділу, як жандармські поліційні управління залізниць в Російській імперії.

Посилання

1. Вискочков Л. Николай I / Л. Вискочков // - М.: Молодая гвардия — Жизнь замечательных людей 2003 — С. 135.
2. Вискочков Л. Вказ. праця — С. 136.
3. Там само — С. 142.
4. Там само — С. 142.

5. Там само — С. 143.
6. Там само — С. 143.
7. Там само — С. 143.
8. Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог, 1867-1917 гг. Дис. канд. юрид. наук / Ю. Гончарова // - 12.00.01 М. 2003.
9. Энциклопедия истории Украины, т.3, К., 2005. — С. 138.
10. Энциклопедия современной Украины, т. 9, К, 2009. — С. 492
11. Єрошкін Н. Крепостническое самодержавие и его политические институты / Н. Єрошкін // М., 1981. — С. 162.
12. Ключевский В. Курс русской истории. Ч.5 Соч. В 9 т. Т.5 / В. Ключевский // М., 1989 — С. 615.
13. Коляда І. Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. Ред. проф. Г. Казьмирчук. — К.: Ін-т. іст. України НАН України; Київ. нац. унів — Тімені Тараса Шевченка. — Т.4. — 2005. — С. 114-115.
14. Корнілов А. Курс истории России XIX в. / А. Корнілов // М., 1993 — С. 193.
15. Олейніков Д. Бенкендорф / Д. Олейніков // — М.: Молодая гвардия — Жизнь замечательных людей 2009 — С. 265.
16. Олейніков Д. Вказ. праця — С. 266.
17. Там само — С. 266.
18. Там само — С. 256.
19. Там само — С. 257.
20. Там само — С. 258.
21. Там само — С. 259.
22. Там само — С. 259.
23. Там само — С. 266.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т.1. СПб., 1830. №449
25. Сизенко А. Спецслужбы России и СССР. От приказа тайных дел до наших дней / А. Сизенко // . Ростов — на Дону, 2010. — С. 89
26. Сизенко А. Вказ. праця — С. 67
27. Юридична енциклопедія, т.2, К., 1999. — С. 424.

Александр МАШКИН
канд. ист. наук (Киев)

СПЕЦСЛУЖБЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 ГОДА (на примере военной разведки)*

Как известно, те военно-полицейские и административные структуры разных времен и стран мира, которым мы иногда присваиваем обобщающее название «специальные службы» или просто «спецслужбы», не только всегда работают тайно, но и не любят, чтобы об их операциях, как бы давно они совершены не были, говорили и писали посторонние. Именно поэтому архивы многих спецслужб и до сих пор закрыты, допуск к их документам ограничен, а оперировать ценнейшими данными, в них сокрытыми, изредка допускается лишь ветеранам этих самых «органов», после отставки переквалифицировавшихся в историков и мемуаристов.

Все это в полной мере относится и к отечественной истории, в том числе, — и к таким знаковым событиям ее, как вооруженная борьба России с напо-

леоновским нашествием, 200-летняя годовщина которой отмечается именно в этом году. Несмотря на то, что литература о данном международном конфликте труднообозрима, деятельность спецслужб основных воюющих сторон, равно как и конспиративная работа агентов Императора Александра I, по-прежнему ускользает от внимания специалистов.

Между тем привлечение к исследованию предположений, причин, хода и последствий «нашествия армады двенадцати языцев» на восток Европейского континента документов специального характера могло бы не просто лучше понять многие обстоятельства тех знаковых событий, но и уточнить многие «второстепенные детали» (поведение русских солдат на временно оставляемых территориях, отношение местного населения к пришельцам, наполеоновский оккупационный режим, и т.д.), без знания которых подлинная картина той войны, подменяясь или ниги-

*На прохання автора матеріал друкується російською мовою (Ред.)